

Molnár-Kovács Zsófia

A tankönyvi illusztrációk helye és szerepe a dualizmus kori hazai történelemtankönyvekben

„A dualizmus kori tankönyveknek már szerves része az illusztráció, a szemléltető kép.” – vélekedik Mészáros István a korszak tankönyveinek illusztrációs bázisáról.¹ A tanulmány keretei között – ezen állításra (is) alapozva – górcső alá vesszük a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek didaktikai apparátusát, ezen belül pedig a képi, a grafikus, a kartografikus és a szöveges illusztrációkat. A vizsgálat célul tűzi a tankönyvi illusztrációk tipizálását, kvantitatív és kvalitatív szempontú feltérképezését. A tankönyvelemzés során megvizsgáljuk, hogy az illusztrációk milyen funkciót töltek be a dualizmus kori történelemtankönyvekben. Az elemzés kizárólag azon tankönyvekre fókuszál, melyek az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyalják. A tanulmányban – a forráselemzés módszerével – áttekintjük a hazai (publikált) tankönyvi illusztráció-kutatások dualizmus kori megállapításait,² a korabeli tankönyvrendeletek és a középiskolai tantervek (történelem) tankönyvi előírásait, a tankönyvi illusztrációkra vonatkozó utalásait. A fekete-fehér képek, időrendi táblázatok, illetve a fekete-fehér és színes térképek az 1870-es évektől kezdtek teret nyerni a vizsgált történelemtankönyvekben, s általánosság az 1890-es évektől váltak. A tankönyvi illusztrációk a textushoz illeszkedtek, ám – ahogy Bartos Károly is megállapítja – a korszak történelemtankönyveiben elsősorban hangulat-keltő szerepet töltek be.³

A vizsgálat célja

A tankönyvi illusztrációk vizsgálata során kísérletet teszünk azok – ábrázolás jellege szerinti – tipizálására (az illusztrációk fajtáinak rögzítésére), mennyiségi és minőségi paraméterek meghatározására. Az elemzés részeként tehát sor kerül valamennyi illusztráció csoportosítására (tankönyvenként és összesítve egyaránt), és a textushoz viszonyított arányának feltérképezésére (a tankönyvi illusztrációk sűrűségének kiszámítására). Emellett pedig megvizsgáljuk, hogy az illusztrációk milyen kapcsolatban állnak a tankönyvi alapszöveggel. A tankönyvi illusztrációkat górcső alá vesszük még abból az aspektusból is, hogy a tankönyvekben hol kaptak helyet, illetve milyen színvilággal rendelkeztek. Összefoglaljuk továbbá az illusztrációtípusok tipizálás nehézségeit is.

1 Mészáros 1989. 116.

2 A hazai tankönyvi illusztráció-kutatások vizsgálati eredményeinek publikálása a hazai szakirodalomban az 1960-as évektől realizálódott (lásd Farkas 1965; Juhász 1969), és az évtizedek előrehaladtával – a feltárt tartalmakat tekintve – újabb és újabb értelmezési szempontok társultak a tankönyvi illusztrációk témakifejtéséhez (lásd például Tóth 1974; Szabolcs 1980; Závodszy 1986; Csorba 1995; Fischerné Dárdai-Kojanitz 2007; Fischerné Dárdai 2009).

3 Bartos 2000. 78.

A vizsgálat forrásai

A kutatás elsődleges forrásait *a magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelem-tankönyvek egy sajátos csoportja jelenti: a 7. osztály számára készített 16 történelemtankönyv*. E tankönyvek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják.

A vizsgálat során reprezentatív elemzés megvalósítására törekedtünk, melynek érdekében *a tankönyvek kiválasztásának kritériumai* közt a 7. osztály számára készített középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) egyetemes történelemtankönyvek minden rendelkezésre álló kiadásának vizsgálata, illetve a segédkönyvek vizsgálatától való eltekintés szerepelt.⁴ A tankönyvek sorában két leányközépiskolai tankönyv is helyet kapott, melyek a felső leányiskolák, a leánygimnáziumok és a felső kereskedelmi leányiskolák 3. és 6. osztálya számára készültek.⁵ A leányközépiskolai tankönyvek vizsgálata – annak ellenére, hogy az iskolatípus és az évfolyamok nem feleltethetők meg egy az egyben a fiúközépiskolák esetében rögzített paramétereknek – összevetési alapot kínál, párhuzamok felállítására nyújt lehetőséget, illetve betekintést enged a leányközépiskolák dualizmus kori egyetemes történelemtanításába.

A másodlagos forrásokat tekintve, korábbi kutatásaink során lehetőség adódott a hazai tankönyvi illusztráció-vizsgálatok kutatási előzményeinek, szakirodalmi forrásainak teljeskörű áttekintésére.⁶ Jelen tanulmány keretei között azonban ennek kifejtésétől, részletes elemzésétől eltekintünk, kizárólag a dualizmus kori kapcsolódási pontokat hangsúlyozzuk.

A dualizmus kori tankönyv-illusztrációk a hazai szakirodalom tükrében

A tankönyvi illusztráció-kutatások publikálása Magyarországon az 1960-as évektől követhető nyomon.⁷ A tankönyvi illusztrációt fókuszba helyező *szaktanulmányok, kutatások száma kevésnek mondható*, így nem meglepő az sem, hogy a dualizmus kori tankönyvek illusztrációinak kérdéskörét csupán néhány hazai szakirodalom érinti. Mészáros István például *A tankönyvkiadás története Magyarországon* című kötetében néhány általános jellemvonásra tesz utalást.⁸ A szerző vélekedése szerint – ahogy erre a tanulmány bevezető részében felhívtuk a figyelmet – „*A dualizmus kori tankönyveknek már szerves része az illusztráció, a szemléltető kép.*”⁹ A képek minden tankönyvben fekete-fehérek voltak, ugyanakkor a földrajz tankönyvek például színes térképmelléletekkel is bír(hat)tak.¹⁰ Bartos Károly tanulmányában a dualizmus kori történelemtankönyvekre és taneszközökre fókuszál.¹¹ Munkájában kifejti, hogy „*Az illusztrációk az 1880-as évektől szaporodtak, a melléletekkel*

4 MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MANGOLD 1902; MÁRKI 1903; MIKA 1904; MIKA 1912; SEBESTYÉN 1906; SZIGETHY 1903; SZÖLGYÉMY 1914; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913; VARGA 1904; VASZARY 1904; VASZARY 1912; TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918. A vizsgálat alá vont 16 db történelemtankönyv a budapesti Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvtárában található.

5 TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918.

6 Erről bővebben lásd MOLNÁR-KOVÁCS 2013a; továbbá MOLNÁR-KOVÁCS 2015.

7 Lásd MOLNÁR-KOVÁCS 2013a.

8 Lásd MÉSZÁROS 1989. 116–117.

9 MÉSZÁROS 1989. 116.

10 MÉSZÁROS 1989. 116–117.

11 Lásd BARTOS 2000.

ellátott történelem tankönyvek 1890 körül jelentek meg. A századfordulón már többnyire illusztrált tankönyvekkel találkozhatunk, a korszak vége felé pedig szinte már minden tankönyv illusztrációkkal gazdagon jelent meg.¹² Az (egyszínnyomású) tankönyvek illusztrációi –, melyek többnyire műtárgyak, régészeti leletek, portrék vagy tájképek rajzait jelenítették meg – a textushoz illeszkedtek, ám – ahogy Bartos Károly megállapítja – a korszak történelemtankönyveiben elsősorban hangulatkeltő szerepet töltöttek be.¹³

A tankönyvi illusztráció kérdésköre a dualizmus kori tankönyvrendeletek és tantervek tükrében

A dualizmus korában számos *tankönyvrendelet* született,¹⁴ melyeket áttekintve azt tapasztaljuk, hogy e dokumentumok közül csupán egy említi a tankönyvi illusztrációk kérdéskörét. Az illusztrációk tekintetében a rendeletek sorából tehát kiemelkedik az 1891. évi 42.929. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet,¹⁵ mely – főként egészségügyi szempontokat szem előtt tartva – a tankönyvek külleme, illetve előállítása ügyében intézkedik, így a korabeli tankönyvek fizikai jellemzőit, minőségi jegyeit is feltárja.¹⁶ A rendelet utasítást ad arra, hogy a tankönyveket a jövőben jó minőségű – lehetőleg kékes szürke színű – papíron, bekötve állítsák elő. A fényes simított, valamint a simítatlan papír előnyeit és hátrányait mérlegelve az illusztrációk elhelyezése és nyomtathatósága érdekében a simított papír mellett teszi le a voksát. Ahogy a rendelet is rögzíti: „*A szemléltetés pedig ma már oly fontos didaktikai követelmény a tanításban, hogy a tankönyvek nagy részében a képeket nem lehet mellőzni.*”¹⁷ A tankönyvek betűméretét tekintve az elemi népiskolai munkákban az ún. ciceró, magasabb iskolai fokokon pedig az ún. garmond, esetleg bourgeois betűk alkalmazását teszi kötelezővé – ügyelve a megfelelő színerősség biztosítására, a sötét fekete nyomdafesték alkalmazására. A térképek és atlaszok vonatkozásában szintén a megfelelő betűméret és betűszín jelentőségét hangsúlyozza. A rendelet végül a tankönyvek – nyomtatástól függő – (irány)árát is megszabja.¹⁸

A dualizmus korában több hazai *középiszkolai tanterv* is napvilágot látott,¹⁹ így érdemes és szükséges annak rövid áttekintése, hogy a vizsgált tantervi dokumentumok kitérnek-e általában véve a tankönyvek, illetve kimondottan a történelemtankönyvek kérdéskörére, ezen belül pedig a tankönyvi illusztrációk mibenlétére. A vizsgált tantervi dokumentumok közül a Magyarországon 1850/51-ben bevezetett *Organisationsentwurf*, az 1861. évi ideiglenes gimnáziumi tanterv, valamint az 1879. évi gimnáziumi, az 1884. évi reáliskolai, az 1899. évi gimnáziumi és reáliskolai tantervek²⁰ utasításai tartalmaznak utalásokat a

¹² BARTOS 2000. 77–78.

¹³ BARTOS 2000. 78.

¹⁴ Lásd MOLNÁR-KOVÁCS 2013b.

¹⁵ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 42.929. számú rendelete, a tankönyvek külső kiállítása tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1891. 1708–1710.

¹⁶ MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1891. 1708–1710.

¹⁷ MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1891. 1709.

¹⁸ MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA 1891. 1709–1710.

¹⁹ Lásd MOLNÁR-KOVÁCS 2014.

²⁰ A vizsgált tantervi dokumentumok sorában az 1899. évi gimnáziumi és az 1899. évi reáliskolai tantervek utasításaiban (1903, 1912) találjuk a legrészletesebb előírásokat a történelemtankönyvekre vonatkozóan (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 184–186.; REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 103–104.).

középiskolai tankönyvekre és/vagy történelemtankönyvekre vonatkozóan, ugyanakkor a tankönyvi illusztrációkat tekintve egyik tanterv sem rögzít előírásokat.

Az értelmezési keretek tisztázása – didaktikai apparátus/tankönyvi illusztráció

Az elemzés megkezdése, illetve a didaktikai apparátus tipizálása előtt szükséges annak tisztázása, hogy a vizsgálat során mit értünk „tankönyvi illusztráció”, illetve „didaktikai apparátus” alatt. E tekintetben a Fischerné Dárdai Ágnes által meghatározott értelmezési keretből indulunk ki, mely szerint „*az illusztráció kifejezést tágan értelmezzük: illusztrációnak tekintjük nemcsak a képi, hanem minden olyan szöveges és képi jelrendszert, amely az alapszöveg alátámasztására, kiegészítésére, szemléltetésére, megértésére szolgál.*”²¹ Szintén Fischerné Dárdai Ágnes nyomán –, aki *A tankönyvkutatás alapjai* című munkájában 1990 és 1999 között megjelent osztrák, német, svájci és magyar történelemtankönyvek elemzése kapcsán egy saját struktúraelem-hierarchiát dolgozott ki – „*Didaktikai apparátusnak nevezzük az alapszöveg elsajátítását segítő didaktikai szövegeket (források, kérdések, feladatok, kronológia), a képi illusztrációt (kép, fotó, plakát, karikatúra), a grafikus illusztrációt (táblázat, grafikon, ábra, séma), valamint a kartografikus illusztrációt (térkép).*”²²

E definíciókat, illetve illusztráció-csoportosítást (képi, szöveges, grafikus és kartografikus illusztrációk) kiindulási alapnak tekintve – ugyanakkor az elemzés alá vont dualizmus kori tankönyvek didaktikai apparátusát szem előtt tartva – néhány illusztráció-besorolási elv kitételének rögzítése is szükséges.

A vizsgált dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek illusztrációinak fajtái:²³

- 1.) Az elemzés során *képi illusztrációnak* tekintjük a tankönyvekben helyet kapó ember- (portré/arckép, egészalakos, lovas), bibliai alakok/jelenetek/hitvilág-, eszköz-, tárgy-, címer-, esemény-, helyszín-, épület- és építményábrázolásokat, tájképeket, valamint névalírásokat. (A tankönyvek illusztrációs bázisát gazdagító *névalíráások* képi illusztrációk közé sorolását indokolja, hogy esetükben a primer szövegek eredeti képi/vizuális megjelenítése a hangsúlyos, nem pedig maga a szöveg – tehát a betűk és szavak –, illetve annak tartalma.)
- 2.) A *szöveges illusztrációk* közé kizárólag a tankönyvi alapszövegen túlmutató idézeteket soroljuk. A tankönyvi alapszövegtől egyértelműen elkülönülő, annak szerves részét nem képező szöveges forrást jelentenek.

²¹ DÁRDAI 2002. 96.

²² DÁRDAI 2002. 92.

²³ E helyütt érdemes megemlíteni Jaan Mikk 2000-ben publikált angol nyelvű kötetét (*Textbook: Research and Writing*), melyben egy önálló egységet szentel a tankönyvi illusztrációk kérdéskörének (lásd MIKK 2000. 269–307.). A fejezeten belül a szerző több illusztrációtípusra is felvet, melyeket az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején dolgoztak ki. Mikk ismertetésén keresztül feltárul M. Jagodzinska csoportosítása, aki az illusztrációk két fő típusát határozta meg (képi és szimbolikus) (MIKK 2000. 279.). A. V. Antonov besorolási elveire is kitér, aki a piktográfok és az ideográfok csoportját rögzítette (MIKK 2000. 280.). Végül pedig B. Hunter, A. Crismore és D. P. Pearson kutatásait is megemlíti, akik öt illusztrációtípust különböztettek meg az illusztrációk és a textus kapcsolatától függően (megegésztő, feldolgozó, összegző, új információt hordozó, összehasonlító) (MIKK 2000. 282.).

3.) *Grafikus illusztráció*nak tekintjük azon grafikus szervezőket, melyek származási táblákat, családfákat, kortani/időrendi táblázatokat, statisztikai táblázatokat foglalnak magukban. A grafikus illusztrációk esetében a grafikus ábrázolásmódon, tagoláson van a hangsúly.

4.) *Kartografikus illusztráció*k közé tartozik valamennyi térkép, mely a tankönyvek lapjain található.

A képi elemek reprezentációja a dualizmus kori történelemtankönyvekben

A tankönyvi illusztráció-típezálás főbb markerei, a csoportosítási törekvések nehézségei

A vizsgált történelemtankönyvekben található illusztrációkat *az ábrázolás jellege szerint* kíséreljük meg csoportosítani, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a típezálás nehézségeit is szükséges megemlíteni. Az elemzés kezdeti szakaszában nem csupán az ábrázolás jellegének meghatározása került előtérbe a típezálás során, hanem kutatói igény mutatkozott annak tisztázására is, hogy milyen technikával készültek a közzétett tankönyvi képek. Ez utóbbi szándék megvalósítása során, illetve a kutatás előrehaladtával azonban olyan problémák merültek fel, melyeket Csorba Csaba már 1995-ben, az *Iskolakultúrában* megjelent szaktanulmányában is megfogalmazott. Meglátása szerint „Az esetek többségében (...) a tankönyvekből (...) – kivéve a tudományos jellegű kiadványokat – nem derül ki világosan, hogy a kép az ábrázolások mely csoportjába tartozik, mi alapján készült a rekonstrukció”.²⁴ Az illusztráció-csoportosítási törekvésekkel kapcsolatos dilemma jelen kutatás során is dominánsan megjelent, ebből kifolyólag pedig a tankönyvi képek technikai hátterének feltárására irányuló mélyebb vizsgálattól – mindenekelőtt az illusztrációk gyenge minősége okán – el kellett tekintenünk. A kutatás validitása (érvényessége) és reliabilitása (megbízhatósága) egyaránt sérült volna.

Tankönyvi példák az illusztrációtípezálás nehézségeire:

I. Károly angol király.

1. kép – I. Károly angol király

Thököly Imre.

2. kép – Thököly Imre

²⁴ CSORBA 1995. 70.

3. kép – Napoleonnak és feleségének, Josephine-nek megkoronáztatása Notre-Dame templomában Párizsban

A 16 vizsgált tankönyvben összesen 850 illusztráció található, melyek közt a kutatás során képi, szöveges, grafikus és kartografikus illusztrációk szerint (kategorizálva) teszünk különbséget. A tankönyvi illusztrációk színvilágára jellemző, hogy a képi, a szöveges és a grafikus illusztrációk mindegyike fekete-fehér színű, míg a tankönyvekben helyet kapó kartografikus illusztrációk (térképek) részben fekete-fehérek, részben pedig színesek. A tankönyvi (belső) oldalakon található térképek minden esetben fekete-fehérek,

ugyanakkor a kötetek lapjai közé fűzött térképek – melyek egy-két kivételtől eltekintve az utolsó tankönyvi lap és a hátsó külső borító között találhatóak – színesek, emellett pedig kihajthatóak, s kétszer akkora méretű papíron helyezkednek el, mint a tankönyvi lapok (4. kép). Ha a színvilág százalékos megoszlását is áttekintjük, akkor egyértelműen kirajzolódik a vizsgált tankönyvekben a fekete-fehér illusztrációk dominanciája, hiszen az illusztrációk (N = 850) 99,2%-a fekete-fehér, s csupán 0,8%-a színes. Ez utóbbi, közel 1% tehát kizárólag a térképekre vonatkozik.

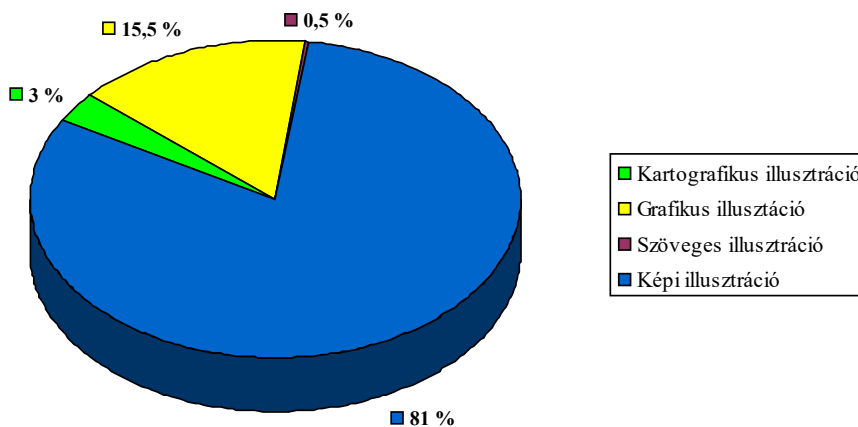
4. kép – Európa I. Napoleon korában

A tankönyvi illusztrációk döntő többsége (732 db – 86,1%) a *belső tankönyvi lapo(ko)n található*, ugyanakkor 13,9%-uk (118 db) a tankönyvek hátuljában, az utolsó lapokon, vagy a kötetek végébe illetve helyezkedik el. A könyv hátuljában a kartografikus illusztrációk mellett grafikus és képi illusztrációk is helyet kapnak. A grafikus illusztrációk közül mindenekelőtt származási táblák/családfák, valamint kortani/időrendi táblák sorakoznak a kötetek utolsó lapjain. A statisztikai táblázatok minden esetben a belső lapokon tekinthetők meg. A tankönyvek hátuljában elhelyezett képi illusztrációk többsége helyszín-/épület- és építményábrázolás.²⁵

Kevés kivételtől (26 db – 3%) eltekintve a tankönyvi illusztrációk (824 db – 97%) rendelkeztek címmel, mely a tankönyvi alapszöveghez való kapcsolódás, illetve a tankönyvi illusztrációfunkció elemzésének kiindulópontját is jelenti.²⁶

A tankönyvi illusztrációtípusok analízise

A fókuszba került történelemtankönyvek – ahogy a fentiekben már rögzítettük – 850 illusztrációt tartalmaznak, melyek 81%-a (689 db) a képi illusztrációk közé tartozik. Viszonylag jelentős a grafikus illusztrációk száma, illetve aránya is (132 db – 15,5%). Ugyanakkor a kartografikus és a szöveges illusztrációk száma kevésnek mondható.²⁷ Előbbi aránya 3% (25 db), utóbbié 0,5% (4 db).

1. diagram – Az illusztrációk (N = 850) fajtáinak százalékos megoszlása a vizsgált tankönyvekben²⁹

²⁵ Lásd SZÖLGYÉMY 1914; VASZARY 1912. Két tankönyv esetében az elhelyezett illusztrációk kizárólag a kötetek hátuljában sorakoznak (lásd SZÖLGYÉMY 1914; VASZARY 1912). A vizsgált leányközépfiskolai tankönyvekben minden illusztráció a belső tankönyvi lapokon kapott helyet (lásd TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918).

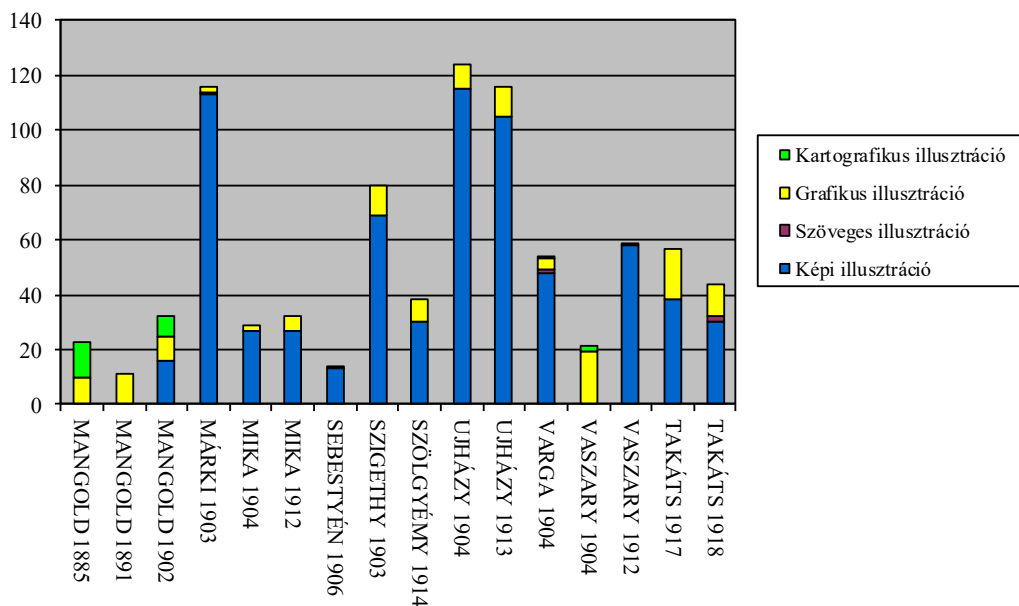
²⁶ Ha a vizsgálati mintából a leányközépfiskolai tankönyveket az illusztrációcímek szempontjából kiemeljük, akkor a két Takáts-tankönyvben az összmintához hasonló arányt találunk. A 101 db (TAKÁTS 1917: 57 db; TAKÁTS 1918: 44 db) tankönyvi illusztrációt tekintve 91%-uk (92 db) rendelkezik illusztrációcímmel, míg 8,9%-uk (9 db) nem.

²⁷ A vizsgált leányközépfiskolai történelemtankönyveket tekintve az összmintához hasonló tendencia figyelhető meg az illusztrációk fajtáinak megoszlását illetően. Mindamellett az összmintához viszonyítva a leányközépfiskolai történelemtankönyvek képi illusztrációinak aránya kevesebb (67,33 %), míg a grafikus illusztrációké több (30,69 %). Lásd TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918.

²⁸ A tanulmányban elhelyezett valamennyi diagram a szerző saját szerkesztése.

A továbbiakban érdemes egy rövid pillantást vetni az illusztrációk fajtáinak megoszlására tankönyvenként. Ha szerzők szerinti bontásban vizsgáljuk e megoszlást, akkor azt tapasztaljuk, hogy az azonos szerzők esetében ugyanazon tankönyvek egyes kiadásai hasonló tendenciát mutatnak; e tekintetben a feltároló megoszlás homogén képet vetít elénk. Kivételt képeznek ez alól Mangold Lajos és Vaszary Kolos tankönyvei.²⁹ Ha a szerzők szerinti bontást globálisan, a vizsgált tankönyvi minta egészét tekintve nézzük, akkor viszont a feltároló kép meglehetősen heterogén. A tankönyvek illusztrációs megoszlottsága mennyiségi tekintetben igencsak változó. Homogén jellemzőjük viszont a képi illusztrációk túlsúlya. A kartografikus illusztrációk többsége pedig Mangold Lajos tankönyveiben fordul elő.³⁰

Két tankönyvtől eltekintve,³¹ amelyekben alacsony számú illusztrációval találkozunk, az egyes tankönyvek illusztrációinak száma 20 felett van; az egy tankönyvre jutó átlag illusztrációs szám 53 (850 illusztráció/16 tankönyv).³² A 2. diagram alapján (is) szembetűnő, hogy – a többi vizsgált tankönyvhöz képest – az illusztrációk száma kimagaslóan sok Márki Sándor és Ujházy László tankönyveiben.³³

2. diagram – A vizsgált tankönyvek illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (szerzők szerinti csoportosításban) (db)

Az azonos szerzők egyes tankönyveinek különböző kiadásaira vonatkozó megállapítást érdemes összevetni a tankönyvi illusztrációk textushoz viszonyított arányával, tehát a tankönyvi illusztrációk sűrűségével. Ebben az esetben egy ún. mutatószám segítségével, melyet a tankönyvi illusztrációk számának és a tankönyvek oldalszámának hányadosa ré-

²⁹ Lásd 2. diagram. Továbbá MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MANGOLD 1902; VASZARY 1904, 1912.

³⁰ MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MANGOLD 1902. Lásd még 2. diagram.

³¹ MANGOLD 1891; SEBESTYÉN 1906.

³² Lásd 2. diagram

³³ MÁRKI 1903; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913.

vén nyerünk, megkapjuk az egy oldalra jutó illusztrációk átlagszámát.³⁴ A számítás során nem csupán a konkrét oldalszámmal ellátott oldalak a mérvadóak, illetve a tankönyvek külső borítójától eltekintve valamennyi belső oldal a számítás alapját képezi. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a grafikus illusztrációk (időrendi és statisztikai táblázatok) több teljes oldalt is kitesznek – tehát 1 db grafikus illusztráció több oldalas is lehet –, így ebben az esetben akkor kapunk reális eredményt, ha a sűrűségszámítás során ezen illusztrációkat annyi darabnak vesszünk, ahány teljes oldalt kitesznek. Emellett szintén szem előtt kell tartani, hogy a tankönyvekben találhatóak olyan térképek, melyek a kötetek végéhez vannak illesztve. E térképek esetében azok darabszámát vettük alapul, 1 oldalnak tekintve az 1 darab térképet.³⁵ A sűrűségszámítás alapján elmondható, hogy átlagban 2–5 oldalanként található egy illusztráció a tankönyvekben. A legkevésbé illusztrált tankönyvekben pedig mintegy 16–20 oldalanként sorakozik egy illusztráció.³⁶ A magas illusztrációs számmal bíró Márki Sándor és Ujházy László tankönyvekben³⁷ az illusztrációk sűrűségének mutatószáma is magasabb az átlagnál; e tankönyvekben – továbbá Takáts György 1917. évi tankönyvében³⁸ – a legnagyobb az illusztrációs index (0,39–0,51 között) a vizsgálati mintán belül.³⁹

Sorszám	Vizsgált tankönyvek	Mutatószám*
1.	Ujházy 1913	0,51**
2.	Takáts 1917	0,47
3.	Márki 1903	0,45
4.	Ujházy 1904	0,39
5.	Szigethy 1903	0,32
6.	Varga 1904	0,29
7.	Takáts 1918	0,28
8.	Vaszary 1912	0,22
9.	Szölgvény 1914	0,17
10.	Mika 1904	0,14
11.	Mangold 1902	0,13
12.	Mangold 1885	0,13
13.	Mika 1912	0,13
14.	Vaszary 1904	0,09
15.	Mangold 1891	0,06
16.	Sebestyén 1906	0,05***

* *Mutatószám* = egy oldalra jutó illusztrációk száma (illusztrációk száma/oldalszámok)

** Minden második oldalon található illusztráció a tankönyvben

*** Húszoldalanként található illusztráció a tankönyvben

1. táblázat – A tankönyvi illusztrációk sűrűsége (sűrűség szerinti sorrendben)⁴⁰

³⁴ Lásd KOJANITZ 2003. 83.

³⁵ A sűrűségszámítást lásd 1. táblázat.

³⁶ Viszonyításképpen érdemes a kapott adatokat összevetni Kojanitz László 2003-ban publikált, egy évszázaddal később, tehát a 21. század elején kiadott hazai szakiskolai történelemtankönyvekre kiterjedő illusztrációs sűrűség vizsgálatával. Kojanitz László eredményei szerint a vizsgált szakiskolai tankönyvek közül a leggazdagabban illusztrált kötetben minden egyes oldalra jut 3 db kép, míg a legkevésbé illusztrált könyvben 10 oldalanként sorakozik 1 db képi illusztráció. Lásd KOJANITZ 2003. 83.

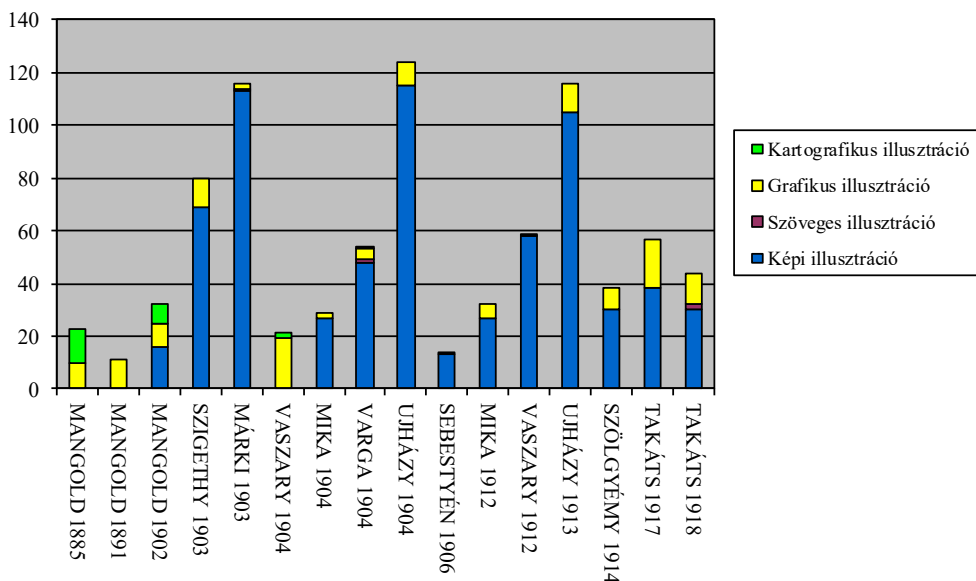
³⁷ Lásd MÁRKI 1903; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913.

³⁸ Lásd TAKÁTS 1917.

³⁹ Lásd 1. táblázat.

⁴⁰ A táblázat a tanulmány szerzőjének saját szerkesztése.

A vizsgált tankönyvek *illusztrációs bázisát tankönyvenként, a kiadás éve szerint is csoportosítjuk*.⁴¹ A 3. diagramon prezentált tankönyvi sorrend révén ezúttal is heterogén kép bontakozik ki, ugyanakkor láthatóvá válik, hogy az 1910-es években a tankönyvek illusztrációinak száma valamennyi tankönyvben markánsan 30 felett van, tehát az illusztrációk száma egységesebb, illetve – az átlagot tekintve – növekvő tendenciát mutat.⁴²

3. diagram – A vizsgált tankönyvek illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)

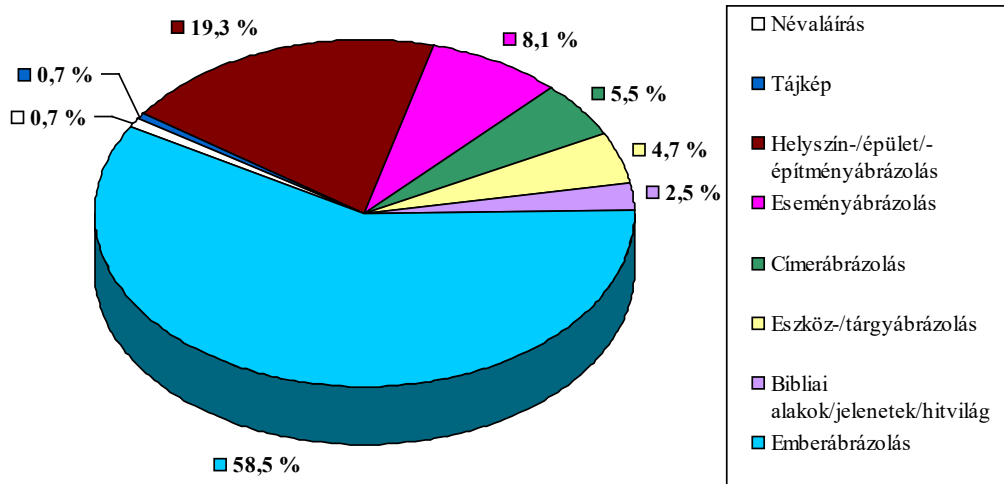
A – legmagasabb számban reprezentált – képi illusztrációkat, továbbá a grafikus illusztrációkat is érdemes közelebbről szemügyre venni. A 689 *képi illusztrációt* tekintve két alkategória kiemelése szükséges – azok nagyobb számú képviselése miatt. A képek többsége (403 db – 58,5%) emberábrázolás, azon belül pedig portré/arckép (325 db – 80,64%). Emellett a képi illusztrációk közel ötöde (133 db – 19,3%) pedig helyszín-/épület- és építményábrázolás.⁴³ A *grafikus illusztrációk* több mint fele (74 db – 56%) származási tábla/családfa, egynegyede pedig kortani/időrendi táblázat (36 db – 27,3%).⁴⁴

⁴¹ Lásd 3. diagram.

⁴² Nemzetközi viszonylatban is elmondható, hogy a tankönyvi illusztrációk száma a 20. században növekedett. Lásd MIKK 2000. 295.

⁴³ Lásd 4. diagram

⁴⁴ Ha a leányközpiskolai történelemtankönyveket kiemeljük a mintából, akkor láthatóvá válik, hogy az emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás dominanciája a két Takáts-tankönyvben is kimutatható, ugyanakkor a leányközpiskolai tankönyvek esetében e két alkategória típus közel azonos arányban jelenik meg (N = 68; emberábrázolás: 42,65%; helyszín-/épület- és építményábrázolás: 36,76%). Emellett pedig a bibliai alakok/jelenetek/hitvilág alkategória nagyobb arányú megjelenésére is szükséges felhívni a figyelmet (14,71%). Lásd TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918.

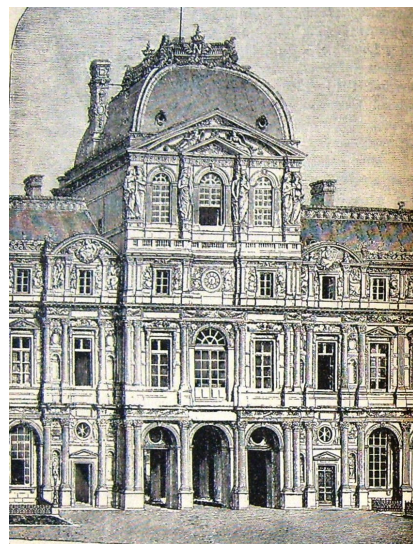

4. diagram – A képi illusztrációk (N = 689) típusainak százalékos megoszlása a vizsgált tankönyvekben

Tankönyvi példák a képi illusztrációkra (portré/arckép; helyszín-/épület- és építmény-ábrázolás):

5. kép – Washington György

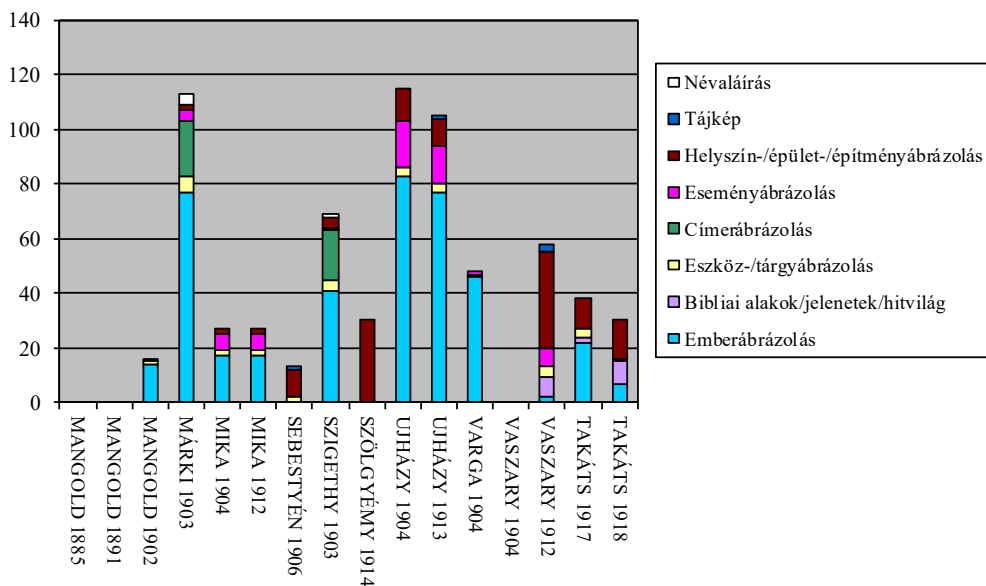

6. kép – Részlet a Louvre homlokzatából

Ha a képi illusztrációk megoszlását tankönyvenként, szerzők szerint csoportosítjuk, akkor újfent heterogén összkép mutatkozik. Hasonlóság csupán az egyes szerzők tankönyveinek különböző kiadásai között áll fenn, kivéve Vaszary Kolos tankönyveit.⁴⁵ Vaszary Kolos munkái esetében magyarázatul szolgálhat az egyes kiadások képi illusztráció-össz-

⁴⁵ Lásd 5. diagram. Továbbá MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MIKA 1904; MIKA 1912; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913; TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918; VASZARY 1904; VASZARY 1912.

szetételének eltérő voltára, hogy az elemzés alá vont két tankönyv⁴⁶ közül az 1912. évi tankönyv már Németh Ambrus átdolgozásában, kiegészítésekkel jelent meg. Az emberábrázolás alkategória dominanciája, továbbá a helyszín-/épület- és építményábrázolás alkategória jelentősége a 16 elemzett tankönyv képi adatainak összevetésével, a szerzőnkénti bontás során is kirajzolódik.⁴⁷ Ugyanakkor az is szembeűnő, hogy három tankönyvben nincsenek képi illusztrációk elhelyezve.⁴⁸

5. diagram – A vizsgált tankönyvek képi illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (szerzők szerinti csoportosításban) (db)

A képi illusztrációk megoszlását tankönyvenként, a kiadás éve szerint is összevetjük egymással.⁴⁹ A képi illusztrációk száma és alkategória megoszlottsága változó, ugyanakkor a képi illusztrációk száma – a vizsgált tankönyvek teljes illusztrációs bázisának kiadási év szerinti bontásához hasonlóan – a korszak 1910-es éveinek tankönyveiben egységesebb, a darabszám stabilan 20 felett van. Szintén az 1910-es évek tankönyvei esetében megfigyelhető a helyszín-/épület- és építményábrázolás növekvő száma és aránya a korábbi évek/évtizedek vizsgált tankönyveihez képest. Ha a tankönyvek illusztrációinak megoszlását összehasonlítjuk a képi illusztrációk megoszlásával a kiadás éve szerint, akkor a két csoport között hasonló tendencia figyelhető meg; attól eltekintve, hogy három tankönyv –, melyekre fentebb már utalás történt – nem tartalmaz képi illusztrációt.⁵⁰ Az 1910-es évek történelemtankönyveiben tapasztalt egységesebb – minimálisan megjelenő – illusztrációs mennyiség (tankönyvi illusztrációk esetében: minimum 30, képi illusztrációk esetében: minimum 20) szintén alátámasztja a megállapítást, mely szerint az illusztrációk többsége képi illusztráció.

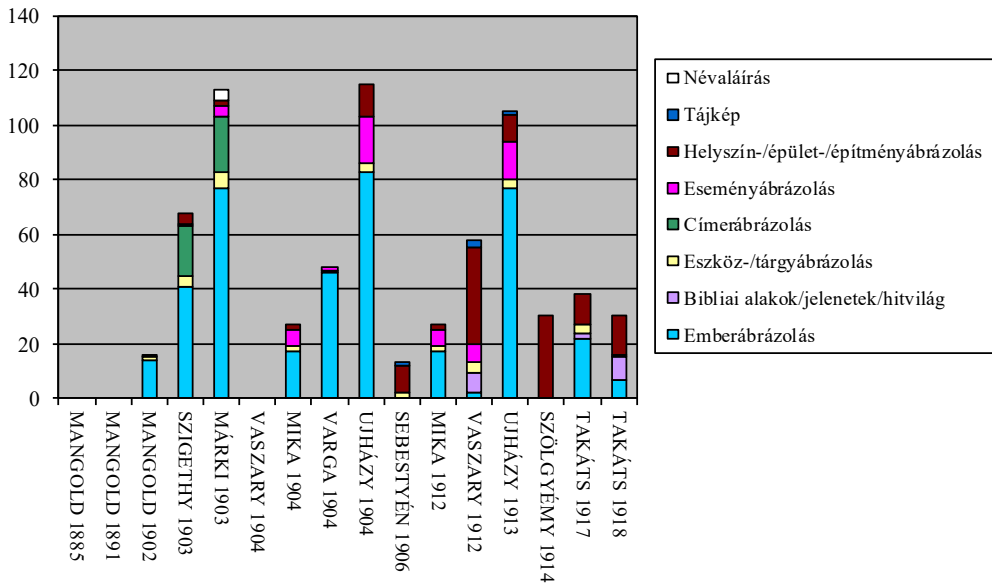
⁴⁶ VASZARY 1904; VASZARY 1912.

⁴⁷ Lásd 5. diagram.

⁴⁸ Lásd 5. diagram. Továbbá MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; VASZARY 1904.

⁴⁹ Lásd 6. diagram.

⁵⁰ Lásd MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; VASZARY 1904.

6. diagram – A vizsgált tankönyvek képi illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)

A tankönyvi illusztrációk funkciói

A vizsgálat alá vont tankönyvekben – ahogy fentebb már rögzítettük – átlagban 2–5 oldalanként található egy illusztráció; a tankönyvi lapok további részét az ún. *üres helyek* (üres laprészek, illetve lapszélek) és az ún. *alapszöveg* (tankönyvi főszöveg) teszik ki. A 16 elemzett tankönyv *egyike sem tartalmaz* – az illusztrációkhoz vagy akár az alapszöveghez kapcsolódó – *kérdéseket és feladatokat*, melyek biztosítanák a kapcsolatot a textus és a didaktikai apparátus között. Mindamelllett az illusztrációk többségének (824 db – 97%) van címe, illetve rendelkezik képaláírással, mely textuális elemként az illusztráció és a tankönyvi főszöveg közti reláció egyik biztosítékát jelenti. A képaláírás tehát a vizuális felismerés, megismerés elősegítésének, valamint a textuális és képi információ társításának, könnyebb megértésének lehetőségét rejt magában.

További lehetőségként kínálkozik az alapszövegben található, az illusztrációkra vonatkozó utalások feltérképezése, melyeket áttekintve vegyes képet kapunk: az illusztrációs hivatkozások száma és jellege széles skálán mozog. Négy tankönyv egyáltalán nem tartalmaz szöveges utalásokat az illusztrációkra.⁵¹ Egy tankönyvben három különböző kartografikus illusztrációra találunk hivatkozást, melyek azonban nem az adott tankönyvben kaptak helyet, hanem fali és kézi térképeket jeleznek.⁵² A két leányközépiskolai történelemtankönyvben és Szigethy Lajos munkájában 1–1 utalás sorakozik; mindhárom tankönyvben grafikus illusztrációra történik hivatkozás (a Takáts-tankönyvekben ún. származási táblázatra, a Szigethy-tankönyvben pedig egy családfára).⁵³ Ezen felül további öt tankönyvben találunk utalásokat a grafikus illusztrációkra, mely kötetekben 2–5 közötti illusztrációs hi-

51 MIKA 1904; MIKA 1912; SZÖLGYÉMY 1914; UJHÁZY 1904.

52 MÁRKI 1903. 3., 52., 128.

53 TAKÁTS 1917. 30.; TAKÁTS 1918. 82.; SZIGETHY 1903. 32.

vatkozás jelenik meg (az Ujházy-tankönyvben 2 db családfára, a Mangold-tankönyvekben 1–1 db családfára, illetve 1, majd 2 db kortani/időrendi táblázatra, a Vaszary-tankönyvben 4 db statisztikai táblázatra, a Varga-tankönyvben pedig 4 db családfára és 1 db származási táblázatra).⁵⁴ Mangold egy további kötetében összesen húsz hivatkozás sorakozik az ún. „Függelék”-ben elhelyezett öt térképre.⁵⁵ Két tankönyv tekintetében pedig elmondható, hogy valamennyi képi illusztrációra történik hivatkozás (a Sebestyén-tankönyvben ez 13 képet, míg a Vaszary-tankönyvben 58 képet jelent).⁵⁶

Szintén érdemes górcső alá venni a tankönyvi illusztrációkat abból a szempontból is, hogy maguk az *illusztrációk és/vagy az illusztrációcímek tartalmazzanak-e utalásokat, információkat az illusztrációkészítő kilétére, személyére vonatkozóan*. E tekintetben újfent változatos megoldásokkal találkozunk a vizsgált tankönyvekben. Az elemzés során meghatározott négy illusztrációcsoportot (tehát a képi, a szöveges, a grafikus és a kartografikus illusztrációkat) szem előtt tartva elmondható, hogy a grafikus illusztrációk vélhetően az adott tankönyvszerző(k) munkái, valamint a szöveges illusztrációk – jellegükből adódóan – egy konkrét forrásrészletet közölnek, így szerzőjük az idézet forrásának feltüntetésével kiderül (amennyiben az idézet forrása ismert, s a tankönyvszerző ezt rögzíti). A képi és a kartografikus illusztrációk esetében, például Mangold tankönyvében⁵⁷ nem található kép és térkép; Márki tankönyvében⁵⁸ pedig nincs utalás arra, hogy ki készítette a képi és kartografikus illusztrációkat. Néhány tankönyv, melyekben többek között képzőművészeti/művészettörténeti munkák kaptak helyet, a képalírás részeként helyenként megadja, hogy mely művész festménye, építészeti alkotása stb. nyomán készült az illusztráció, de ez az eshetőség ismételtelen felveti azt a problémát, melyet fentebb, *A tankönyvi illusztrációtipizálás főbb markerei, a csoportosítási törekvések nehézségei* című bekezdésben kifejtettünk, s melyet Csorba Csaba is megfogalmazott a szintén fentebb idézett munkájában, a közzétett tankönyvi képek (rekonstrukciók) technikai hátterének azonosítását illetően.⁵⁹ Az elemzés alá vont tankönyvek közül hat olyan kötet vehető kézbe, melyekben vagy a tankönyvszerző – például az Előszóban, Tartalomjegyzékben – felfedi a képi vagy kartografikus illusztráció készítőjének nevét, vagy amelyekben maguk a képek/térképek tartalmazzák a készítő szignóját, monogramját vagy éppen a teljes nevét.⁶⁰

54 UJHÁZY 1913. 26., 70.; MANGOLD 1891. 123., 252.; MANGOLD 1902. 50., 116., 178.; VASZARY 1904. 190., 194., 201–202., 208.; VARGA 1904. 34., 79., 83., 92., 113.

55 MANGOLD 1885. 14., 16., 17., 19., 64., 67., 73., 109., 110., 133., 153. 158., 161., 171., 174., 179., 181., 184.

56 SEBESTYÉN 1906. 25., 27., 30.; VASZARY 1912. 63–70., 167–174.

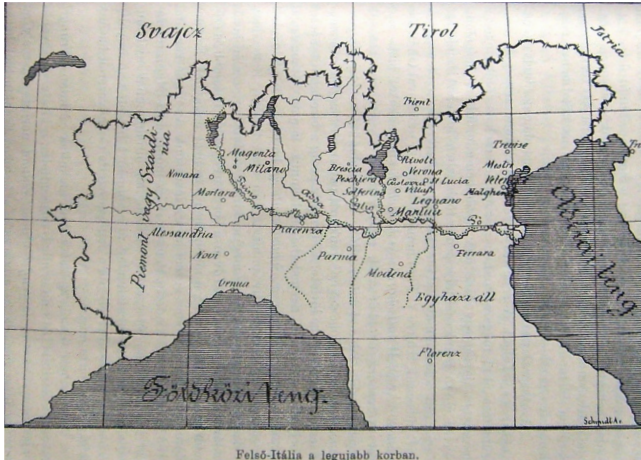
57 MANGOLD 1891.

58 MÁRKI 1903.

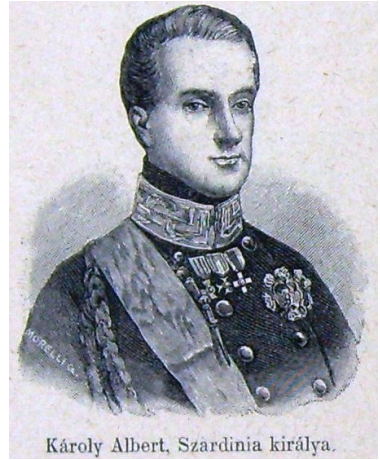
59 Lásd CSORBA 1995. 70. Továbbá: MIKA 1904; MIKA 1912; SEBESTYÉN 1906; SZIGETHY, 1903; SZÖLGYÉMY 1914; VASZARY 1912. A két vizsgált leányközépiskolai tankönyv képi illusztrációs bázisára is ez a jellemző. Lásd TAKÁTS 1917, 1918.

60 Lásd MANGOLD 1885; MANGOLD 1902; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913; VARGA 1904; VASZARY 1904. Mangold 1885. évi tankönyvének előszavából és tartalomjegyzékéből (is) kiderül, hogy a Függelék 5 térképe Jausz György munkája, emellett a tankönyv belső lapjain elhelyezett tervrajzokat és térképeket „Schmidt” készítette (lásd MANGOLD 1885. 4., 237–238.). Mangold 1902. évi tankönyvének belső lapjain található fekete-fehér térképeket szintén „Schmidt”/„Schmidt A.” jegyzi (lásd MANGOLD 1902). Ujházy 1904. évi és 1913. évi tankönyvében a képi illusztrációk többségén a következő jelzetek szerepelnek: „Morelli G.”/„Morelli G. F. I.”/„Morelli”/„M. G.” (lásd UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913). Varga 1904. évi tankönyvében található egy „Pollák Zs.” jelzet (VARGA 1904. 162.), továbbá egy „An”-(nek tűnő) szignó, több képen is elhelyezve, mely nem

Tankönyvi példák a képi illusztrációk készítőjének jelölésére (a képek jobb és bal alsó sarkában):

7. kép – Felső-Itália a legujabb korban

8. kép – Károly Albert, Szardínia királya

A vizsgált tankönyvek többsége (13)⁶¹ el van látva *tartalomjegyzékkel*, melyek mintegy felében (6 tankönyv esetében)⁶² találunk valamiféle illusztrációs jegyzéket (képek, térképek, kortani és származási táblák jegyzéke) a tartalommutatóban. Három tankönyv semmilyen tartalmi indexet sem vonultat fel.⁶³ Külön kiemelendő, hogy e három tankönyv egyike sem tartalmaz hivatkozást az alapszövegben a tankönyvi illusztrációkra. Márki tankönyve – ahogy fentebb említésre került – három fali és kézi térképre irányítja a figyelmet.⁶⁴

Ahogy fentebb már jeleztük, a tankönyvi illusztrációk többsége a belső tankönyvi lapokon kapott helyet, így lehetőség kínálkozik annak vizsgálatára is, hogy *maguk az illusztrációk* hogyan illeszkednek a konkrét tankönyvi textushoz, *mennyire kapcsolódnak az adott tankönyvi oldalon tárgyalt témakörhöz*, történelmi eseményhez stb. Az illusztrációk és a szöveg kapcsolódási pontjait ezen aspektusból feltárva elmondható, hogy a belső lapokon elhelyezett tankönyvi illusztrációk azon a ponton társulnak a szöveghez, illetve a szövegközben ott nyertek elhelyezést, ahol az illusztráción ábrázolt személyről, tárgyról, eseményről, összefüggésről stb. szó esik.

Összegzés

A dualizmus kori tankönyvek – azon belül pedig a középiskolai történelemtankönyvek – didaktikai apparátusának/tankönyvi illusztrációinak vizsgálata kevésbé tekinthető pre-

vehető ki egyértelműen (lásd például VARGA 1904. 67.). Vaszary 1904. évi tankönyvének végébe illesztve két térkép is sorakozik, melyek „*Idegen kútfők nyomán*” készültek, Dr. Brózik Károly tervezésében (lásd VASZARY 1904. o. n.).

61 MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MANGOLD 1902; SEBESTYÉN 1906; SZIGETHY 1903; SZÖLGYÉMY 1914; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913; VARGA 1904; VASZARY 1904; VASZARY 1912; TAKÁTS 1917; TAKÁTS 1918.

62 MANGOLD 1885; MANGOLD 1891; MANGOLD 1902; SZÖLGYÉMY 1914; UJHÁZY 1904; UJHÁZY 1913.

63 MÁRKI 1903; MIKA 1904; MIKA 1912.

64 MÁRKI 1903. 3., 52., 128.

ferált kutatási témának; a dualizmus kori tankönyvek, mint elsődleges kutatási források feltáró elemzése a publikált hazai szakirodalom tükrében minimálisnak mondható.

A korabeli tankönyvrendeleteket és középiskolai tanterveket áttekintve nem találkozzunk markáns, a tankönyvi illusztrációkra vonatkozó előírásokkal, utasításokkal, így nem meglepő az sem, hogy a jelen vizsgálati eredmények nem vonultatnak fel standard, valamennyi vizsgált tankönyvre érvényes, konzisztens megállapításokat. Mindamelllett néhány, a tankönyvi illusztrációk mennyiségét, minőségét és funkcióját érintő tendencia kibontakozása megfigyelhető.

A dualizmus kori tankönyvi illusztrációk funkcióit tekintve egyet kell értenünk Bartos Károly gondolataival: az illusztrációk a textushoz illeszkedtek, ugyanakkor a korszak történelemtankönyveiben a hangulatkelő szerepük mérvadó.⁶⁵ Az illusztrációk – s mindezekelőtt a képi illusztrációk – vizualizálták a tartalmi mondanivaló egy-egy szegmensét (főként emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás formájában).

KÉPJEGYZÉK⁶⁶

1. kép	I. Károly angol király. Forrás: MÁRKI 1903. 7.
2. kép	Thököly Imre. Forrás: SZIGETHY 1903. 20.
3. kép	Napoleonnak és feleségének: Josephine-nek megkoronáztatása Notre-Dame templomában Párizsban Forrás: MIKA 1904. 101.
4. kép	Európa I. Napoleon korában. Forrás: MANGOLD 1902. o. n. (128–129. között)
5. kép	Washington György. Forrás: MANGOLD 1902. 100.
6. kép	Részlet a Louvre homlokzatából. Forrás: SEBESTYÉN 1906. 26.
7. kép	Felső-Itália a legujabb korban. Forrás: MANGOLD 1902. 175.
8. kép	Károly Albert, Szardinia királya. Forrás: UJHÁZY 1904. 208.

FORRÁSOK

- GIMNÁZIUMI TANTERV *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások.* (Kiadattak 1899 a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1903. évi 43.381. sz. a. kelt rendeleteivel.) Budapest, é. n.
- MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA *Magyarországi Rendeletek Tára.* 1891. Huszonötödik folyam. II. kötet. Budapest, 1891.
- REÁLISKOLAI TANTERV *A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások.* (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1912. évi 117.142. sz. a. kelt rendeleteivel.) Budapest, 1912.

⁶⁵ BARTOS 2000. 78.

⁶⁶ A tanulmányban a képek címeit eredeti helyesírással, változtatás nélkül közöljük. – A szerk.

TANKÖNYVEK

- MANGOLD 1885 MANGOLD Lajos: *Világtörténelem. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor és legújabb kor.* Második, az új tanterv alapján ujonnan kidolgozott kiadás, képekkel és térképekkel, Franklin-Társulat, Budapest, 1885.
- MANGOLD 1891 MANGOLD Lajos: *Világtörténelem. Középkorai használatra. Harmadik kötet: Újkor és legújabb kor.* Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest, 1891.
- MANGOLD 1902 MANGOLD Lajos: *Világtörténelem. Középkorai használatra. Harmadik kötet. Újkor 1648 óta s a legújabb kor.* Ötödik, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás, Franklin-Társulat, Budapest, 1902.
- MÁRKI 1903 MÁRKI Sándor: *Egyetemes történelem. Gymnasiumok és reáliskolák számára. III. rész. Az új-kor 1648–1871-ig. A VII. osztály részére.* Singer és Wolfner, Budapest, 1903.
- MIKA 1904 MIKA Sándor: *Világtörténet. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. – Új-kor és legújabb kor.* Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1904.
- MIKA 1912 MIKA Sándor: *Világtörténet. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor.* Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912.
- SEBESTYÉN 1906 SEBESTYÉN Gyula: *Egyetemes történet. A középiskolák felsőbb osztályai számára. III. kötet. Újkor (1648–1871).* Franklin-Társulat, Budapest, 1906.
- SZIGETHY 1903 SZIGETHY Lajos: *Egyetemes történet. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középiskolák VII. osztálya számára. Harmadik rész. Új-kor (1648-tól).* Singer és Wolfner, Budapest, 1903.
- SZÖLGYÉMY 1914 SZÖLGYÉMY János: *Világtörténet. Főtekintettel a magyar nemzet történetére 1648–1913-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajzával. III. rész. Az új tanterv értelmében átdolgozott harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1914.*
- UJHÁZY 1904 UJHÁZY László: *Egyetemes történelem. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére.* Szent-István-Társulat kiadása, Budapest, 1904.
- UJHÁZY 1913 UJHÁZY László: *Egyetemes történelem. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére.* Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest, 1913.

- VARGA 1904 VARGA Ottó: *Világtörténet. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Harmadik kötet: Új-kor.* Harmadik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest, 1904.
- VASZARY 1904 VASZARY Kolos: *Világtörténelem. Középiskolák számára. III. kötet.* A legújabb miniszteri tantervhez alkalmazott hatodik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1904.
- VASZARY 1912 VASZARY Kolos: *Világtörténelem. Középiskolák számára. III. kötet. Újkor (1648–1789.) és legújabb kor (1789-től napjainkig).* (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambrus). Hetedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912.
- TAKÁTS 1917 TAKÁTS György: *Történelem. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) III. osztálya számára. A középkor és újkor történetének vázlatja a magyarok honfoglalásától napjainkig.* Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest, 1917.
- TAKÁTS 1918 TAKÁTS György: *Történelem. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően felső leányiskolák és felső kereskedelmi leányiskolák) VI. osztálya számára. Az újkor története Amerika fölfedezésétől a bécsi kongresszusig, kapcsolatosan Magyarország történetével.* Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest, 1918.

IRODALOM

- BARTOS 2000 BARTOS Károly: Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. In: *Történelempedagógiai Füzetek 7.* Sorozatszerk. SZABOLCS Ottó. Budapest, 2000. 65–92.
- CSORBA 1995 CSORBA Csaba: Történelemtankönyveink képei. *Iskolakultúra* 5. (1995):11–12. 70–74.
- DÁRDAI 2002 DÁRDAI Ágnes: *A tankönyv kutatás alapjai.* Budapest–Pécs, 2002.
- FARKAS 1965 FARKAS György: A tankönyvek esztétikumának pedagógiai funkciója. *Pedagógiai Szemle* 15. (1965):6. 526–530.
- FISCHERNÉ DÁRDAI 2009 FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Ikonológiai és ikonográfiai szempontok a tankönyvi képek megítéléséhez. In: *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére.* Szerk. Kokovai Szabina – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 95–107.

- FISCHERNÉ DÁRDAI– KOJANITZ 2007 FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KOJANITZ László: A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. *Új Pedagógiai Szemle* 57. (2007):1. 56–69.
- JUHÁSZ 1969 JUHÁSZ Antal: A tankönyv-illusztráció néhány didaktikai kérdése. *Rajztanítás* 11. (1969):4–5. 1–12.
- KOJANITZ 2003 KOJANITZ László: Szakiskolai tankönyvek összehasonlító vizsgálata III. Illusztrációk. *Új Pedagógiai Szemle* 53. (2003):11. 77–83.
- MÉSZÁROS 1989 MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest–Dabas, 1989.
- MIKK 2000 MIKK, J.: *Textbook: Research and Writing*. Frankfurt am Main, 2000.
- MOLNÁR-KOVÁCS 2013a MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája. In: *Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012*. I. kötet. Szerk. ANDL Helga – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia. Pécs, 2013. 147–155.
- MOLNÁR-KOVÁCS 2013b MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában. In: *Perspektívák a neveléstudományban. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2012*. Szerk. BENEDEK Dániel – VADÁSZ Viola. Pécs, 2013. 108–120.
- MOLNÁR-KOVÁCS 2014 MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: Az egyetemes történelem tantervi interpretációja. Az egyetemes történelem a dualizmus kori magyar középiskolai tantervekben. In: *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Szerk. CSÓKA-JAKSA Helga – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva – SZEBERÉNYI Gábor. Pécs, 2014. 215–230. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 12)
- MOLNÁR-KOVÁCS 2015 MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: *A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusban*. Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2015.
- SZABOLCS 1980 SZABOLCS Ottó: A történelem képi forrásainak iskolai felhasználásáról. *Történelemtanítás* (1980):1. 1–5.
- TÓTH 1974 TÓTH Béla: *Szöveg és kép az olvasókönyvekben*. Budapest, 1974. (Pedagógiai-pszichológiai kísérletek)
- ZÁVODSZKY 1986 ZÁVODSZKY Géza: Néhány szempont a tankönyvi kép tervezéséhez és kritikájához. In: *Tankönyvelméleti tanulmányok*. Szerk. KARLOVITZ János. Budapest, 1986. 50–68.

The Place and Role of Illustrations in Hungarian History Textbooks at the Time of the Austro-Hungarian Empire

by Zsófia Molnár-Kovács

(Summary)

The illustrations were integral part of textbooks in Hungary at the time of the Austro-Hungarian Empire. In the framework of this study, based on this claim, we bring to light the illustrations (pictorial, graphic, cartographic, and textual illustrations) of history textbooks for the Hungarian Secondary Schools at the time of the Austro-Hungarian Empire. In the course of research on textbook illustrations we attempt to type them, determine their quantitative and qualitative parameters, as well as chart the functions of history textbook illustrations. The research focuses only universal history textbooks, which used to teach modern history from 1648 to 'present'. In this study, we review the findings of Hungarian (published) researches on textbook illustrations, the requirements of the regulations on (history) textbooks, and curriculums for secondary schools in the observed period. The black and white pictures, chronological charts, black and white and colour maps were presented in the analysed history textbooks from the 1870s and they became common in textbooks from the 1890s. The illustrations connected with the texts of textbooks but they had chiefly emotive role in the history textbooks in the observed period.